

موضوع: عصر ظهور و تحولات بنیادین خانواده

چکیده

عصر ظهور، دورانی است که با پیشرفت‌های شگرف فناوری، تغییرات فرهنگی، و دگرگونی در ارزش‌ها، شاهد تحولات بنیادینی در ساختار و کارکرد خانواده هستیم. تحولات بنیادین خانواده در عصر ظهور، نیازمند رویکردی آگاهانه و متوازن است. خانواده‌ها باید ضمن بهره‌گیری از فرصت‌های ناشی از پیشرفت‌های فناوری و فرهنگی، با چالش‌های پیش رو مقابله کرده و به حفظ ارزش‌های انسانی و اخلاقی و تعادل میان سنت و مدرنیته توجه کنند. سیاست‌گذاران و فعالان اجتماعی نیز باید با درک این تحولات، برنامه‌ها و سیاست‌هایی را برای حمایت از خانواده‌ها و ارتقاء سلامت و پویایی این نهاد مهم اجتماعی تدوین و اجرا کنند.

کلیدواژگان: عصر، ظهور، تحولات، بنیادین، خانواده.

عصر ظهور یکی از دوره‌های تاریخی مهم در تاریخ بشر است که با تحولات عمیق در زندگی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی همراه بوده است. این دوره معمولاً به زمان تغییر و تحولات بزرگ در نظام‌های اجتماعی و شیوه‌های زندگی نسبت داده می‌شود. یکی از ابعاد قابل توجه این تحولات، دگرگونی بنیادین در ساختار و الگوهای خانواده است. خانواده به عنوان نهاد بنیادین جامعه، همواره تحت تأثیر تحولات تاریخی، اجتماعی و اقتصادی قرار داشته است. در عصر ظهور، با بروز انقلاب‌های صنعتی، تغییرات در نقش‌های جنسیتی، تغییر در الگوهای اقتصادی و ظهور رسانه‌های جمعی، مفهوم و ساختار خانواده نیز دستخوش تغییرات شگرفی شد.

خانواده‌های سنتی که معمولاً بر پایه‌ی همبستگی‌های خونی و روابط نزدیک شکل می‌گرفتند، به تدریج به مدل‌های جدیدی از خانواده تبدیل شدند، مانند خانواده‌های هسته‌ای و خانواده‌های تک‌والد. از سوی دیگر، تغییرات فرهنگی و اجتماعی نیز بر خانواده‌ها تأثیر گذاشت. افزایش سطح تحصیلات، تغییر در انتظارات اجتماعی و اقتصادی، و همچنین افزایش آگاهی نسبت به حقوق زنان و کودکان، باعث شد تا خانواده‌ها نقش‌ها و تقسیم کارهای جدیدی را به خود بگیرند. در این دوره، مفهوم مشترکی از خانواده‌های چندفرهنگی و تنوع در ساختارهای خانوادگی نیز به وجود آمد.

از مهم‌ترین چالش‌های خانواده‌ها در عصر ظهور، می‌توان به چالش‌های اقتصادی، مشکلات مربوط به پایداری زناشویی، و تأثیرات فرهنگی و رسانه‌ای اشاره کرد. این تحولات موجب شد تا خانواده‌ها نیاز به انعطاف‌پذیری و تطابق با شرایط جدید در روابط و تربیت کودکان پیدا کنند. در نهایت، عصر ظهور فرصت‌ها و چالش‌های جدیدی را برای خانواده‌ها به ارمغان آورد که نتایج آن همچنان در جامعه مدرن قابل مشاهده است. این تحولات نه تنها تأثیر عمیقی بر خود خانواده‌ها داشت، بلکه به شکل‌گیری هویت اجتماعی و فرهنگی نیز کمک کرد و جامعه‌ی مدرن را با مسائلی جدید و ضروری در زمینه خانواده و روابط انسانی مواجه ساخت.

مفهوم شناسی ظهور

در لغت به معنای آشکار شدن، بعد از مخفی بودن است.^۱ مقصود از ظهور در اینجا ظهور لفظی است. به معنایی که شنونده به عنوان یکی از افراد عرف از کلام گوینده می‌فهمد و کلام او بر آن به عنوان مقصود گوینده دلالت می‌کند، ظاهر گفته می‌شود؛ خواه دلالت لفظ بر آن معنا به اقتضای وضع لفظ بر آن معنا باشد یا به سبب قرآینی که ذهن شنونده را به آن معنا منتقل می‌کند. چنان که به دلالت لفظ بر آن معنا ظهور گویند.^۲ منظور از ظهور در اصطلاح فقهی و حقوقی آن است که گرچه احتمال آن می‌رود که یک عبارت، معنای دیگری داشته باشد که در صورت مراد از آن باید قرینه‌ای در کلام باشد، اما در صورت نبود قرینه بر معنای دیگر آن، باید به همان معنای ظاهری تمسک جست.^۳

مفهوم تحولات

تحولات در لغت به معنای گشتن، گردیدن، دیگرگون شدن، تغییر یافتن، دگرگون شدن، متحول شدن است.^۴ تحولات در اصطلاح یعنی تغییر بزرگ و شگرف. تغییر در ماهیت و منطق یک پدیده. اگر چه که «اصلاح و بهبود»، مفاهیم قابل احترامی هستند، اما تحولات چیز دیگری است. تحولات، بیشتر به ریشه‌ها و ساقه‌ها می‌پردازد و «اصلاح و بهبود» به شاخ و برگ‌ها. این مورد را هم در نظر بگیرید که بدون «ساختارشکنی»، به احتمال زیاد «تحول» ممکن نخواهد بود.^۵

مفهوم شناسی بنیادین

بنیادین در لغت به معنای اساسی، اصلی، بنیادی، رادیکال، ریشه‌ای می‌باشد. بنیادین یک واژه‌ی فارسی است که به معنای «بنیادی» یا «اساسی» به کار می‌رود و در متون علمی، فلسفی و ادبی به کار می‌رود. واژه‌ی «بنیادین» به مفاهیم اساسی، اصلی و بنیادی اشاره دارد و معمولاً در مباحثی استفاده می‌شود که نیاز به درک عمیق‌تری از موضوع دارند. این کلمه به‌طور معمول در جملات علمی و تحقیقی استفاده می‌شود.^۶

^۱ سیدمحمد رضا حسینی. فرهنگ لغات و اصطلاحات فقهی. چاپ ۱. سروش، ۱۳۹۱، شماره فیش در پژوهشکده حقوق و قانون ایران 6656348

^۲ مومن قمی، محمد، تسدید الاصول، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم، ج ۲، ۱۳۷۷، ص ۴۵

^۳ فرزاد حاتم زاده. جلوه‌ای از فولکوریک حقوقی (حقوق در آئینه مثل‌ها و اصطلاحات عامیانه). چاپ ۱. جنگل،

۱۳۹۲، شماره فیش در پژوهشکده حقوق و قانون ایران 6656352

^۴ محمد، معین، فرهنگ معین، ذیل واژه تحول

^۵ مهدی، شامی، چپستی تحول، انتشارات نص، ۱۳۹۷، ص ۴۶

^۶ محمد، معین، فرهنگ معین، ذیل واژه بنیاد

مفهوم شناسی خانواده

خانواده از نظر لغوی: خاندان، اهل خانه، اهل بیت، دودمان، زن و فرزند و فامیل معنا شده است.^۱ خانواده در فارسی معادل «اهل» در کلام عرب است. این معنی توسعه یافته و گفته اند اهل بیت یعنی کسانی که نسبت خانوادگی وسیله جمع آن هاست و بعد اصطلاح- اهل بیت- به طور مطلق به خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم اطلاق شده است و آنها با این اصطلاح شناخته شده اند چنانکه در قرآن آمده است: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً»^۲ آمده است. اهل الرجل به همسر مرد نیز تعبیر شده است.^۳ خانواده از نظر اصطلاحی: خانواده، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می گیرد و با تولیدمثل، توسعه می یابد. این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم ترین عامل تکامل جامعه بشر است و از این رو، اسلام، که برنامه ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت ساز و پیشگیری از فروپاشی آن، رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است.^۴

عصر ظهور و تحولات بنیادین خانواده

عصر ظهور و تحولات بنیادین خانواده به دوره ای اشاره دارد که در آن ساختار، نقش و ماهیت خانواده ها دچار تغییرات اساسی شده است. این تحولات معمولاً تحت تأثیر عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و تکنولوژیکی قرار دارند. در زیر به برخی از جنبه های مهم این تحولات اشاره می کنیم:

۱- تغییرات اقتصادی صنعتی شدن

با ظهور انقلاب صنعتی در قرن نوزدهم، بسیاری از خانواده ها از ساختارهای سنتی کشاورزی به محیط های شهری و کارگری منتقل شدند. این تغییرات باعث شد که خانواده ها به واحدهای اقتصادی وابسته تر و مستقل تر تبدیل شوند. صنعتی شدن، با ایجاد فرصت های شغلی در شهرها و کارخانه ها، مهاجرت از روستاها به شهرها را تشدید کرد. این مهاجرت، باعث شد که خانواده های گسترده سنتی (شامل چندین نسل که در یک مکان زندگی می کردند) به خانواده های هسته ای (شامل پدر، مادر و فرزندان) تبدیل شوند. در شهرها، فضای کم و هزینه های زندگی بالا، امکان زندگی چند نسل در یک خانه را محدود کرد. در خانواده های سنتی، تصمیم گیری ها معمولاً توسط بزرگترها انجام می شد و جوانان استقلال کمتری داشتند. اما با صنعتی شدن و

^۱ حسن، عمید، فرهنگ عمید، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵، ص ۴۲۳

^۲ سوره احزاب، آیه ۳۳

^۳ ابوالقاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی، همان، ص ۹۶

^۴ محمد، محمدی ری شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، عربی- فارسی، مترجم حمید رضا شیخی، قم دار

الحدیث، ۱۳۸۷، ص ۱۱

امکان کسب درآمد مستقل برای جوانان، استقلال فردی در خانواده افزایش یافت. صنعتی شدن و افزایش فرصت‌های آموزشی و شغلی برای زنان، باعث افزایش سن ازدواج شد.^۱

زنان تمایل داشتند قبل از ازدواج، تحصیلات خود را به پایان برسانند و شغل مناسبی پیدا کنند. در خانواده‌های سنتی، داشتن فرزند زیاد، یک ارزش محسوب می‌شد. اما با صنعتی شدن و افزایش هزینه‌های زندگی در شهرها، خانواده‌ها تمایل کمتری به داشتن فرزند زیاد پیدا کردند. همچنین، دسترسی به روش‌های پیشگیری از بارداری، باعث کاهش نرخ باروری شد. صنعتی شدن، نیاز به نیروی کار ماهر و متخصص را افزایش داد. این امر، باعث شد که خانواده‌ها به آموزش فرزندان خود، به ویژه تحصیلات عالی، اهمیت بیشتری بدهند. شهید مطهری نیز می‌نویسد: "انسان تدریجاً از لحاظ ارزش‌های انسانی به مراحل کمال خود؛ یعنی، مرحله انسان ایده آل و جامعه ایده آل نزدیک‌تر می‌شود؛ تا آن جا که در نهایت امر، حکومت عدالت؛ یعنی حکومت کامل ارزش‌های انسانی - که در تعبیرات اسلامی از آن به حکومت مهدی تعبیر شده است - مستقر خواهد شد و از حکومت نیروهای باطل و حیوان مآبانه و خود خواهانه و خودگرایانه اثری نخواهد بود."^۲

با وجود افزایش درآمد، هزینه‌های زندگی در شهرها نیز افزایش یافت. خانواده‌ها با فشارهای اقتصادی جدیدی روبرو شدند، مانند هزینه‌های مسکن، آموزش و بهداشت. در خانواده‌های سنتی، شبکه‌های حمایتی قوی وجود داشت که در مواقع بحران به خانواده‌ها کمک می‌کرد. اما با صنعتی شدن و دور شدن افراد از خانواده‌های خود، این شبکه‌های حمایتی تضعیف شدند. صنعتی شدن، به عنوان یک تغییر اقتصادی اساسی، تأثیرات عمیقی بر ساختار، نقش‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های خانواده داشته است. این تغییرات، باعث ایجاد فرصت‌های جدیدی برای افراد و خانواده‌ها شده است، اما چالش‌های جدیدی را نیز به همراه داشته است. درک این تحولات، برای سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و خانوادگی و ارائه خدمات حمایتی به خانواده‌ها، ضروری است.^۳

۲- تغییرات اجتماعی و فرهنگی تغییر در روابط خانوادگی

تغییر در دینامیک‌های قدرت و نقش‌ها در خانواده، به‌ویژه در ارتباطات بین والدین و فرزندان، به‌خصوص در جوامع مدرن. تغییر در روابط خانوادگی یکی از مهم‌ترین و ملموس‌ترین جنبه‌های تحولات اجتماعی و فرهنگی در عصر ظهور است. این تغییرات، ریشه در دگرگونی‌های گسترده‌تر در ارزش‌ها، هنجارها، باورها و الگوهای رفتاری جامعه دارند و تأثیرات عمیقی بر ساختار و عملکرد خانواده می‌گذارند. در گذشته، روابط بین همسران مبتنی بر سلسله مراتب و اقتدار مردانه بود. مرد، نقش اصلی را در تصمیم‌گیری‌ها ایفا می‌کرد و زن، موظف به اطاعت و انجام وظایف خانگی بود. اما با افزایش آگاهی و ترویج حقوق زنان، روابط بین

^۱ ساروخانی، باقر (۱۳۷۰)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: انتشارات سروش

^۲ مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ، تهران، صدرا، ۱۳۷۸، ص ۴۱

^۳ شیخی، محمد-تقی (۱۳۸۲)، جامعه‌شناسی زنان و خانواده، تهران: انتشارات شرکت سهامی

می‌گیرند و به جای آن، تأکید بر احترام متقابل و آزادی فردی افزایش یافته است. با افزایش فردگرایی، اعضای خانواده کمتر تمایل به همکاری و حمایت از یکدیگر دارند و این موضوع می‌تواند به کاهش صمیمیت و پیوندهای عاطفی بین اعضا منجر شود. کاهش ارزش‌های سنتی خانواده و افزایش نگرش‌های فردی، می‌تواند به افزایش نرخ طلاق و جدایی منجر شود. بسیاری از افراد به جای تلاش برای عبور از موانع و حفظ زندگی مشترک، به دنبال راحتی و خوشحالی فردی هستند. تغییر نگرش‌ها به سمت فردگرایی و استفاده از فناوری‌های جدید ارتباطی، می‌تواند باعث افزایش تنهایی و انزوا در بین اعضای خانواده شود. اعضای خانواده ممکن است بیشتر وقت خود را صرف فناوری کنند تا تعاملات رو در رو.^۱

با کاهش پیوندهای خانوادگی و تغییر در نگرش‌ها، امکان دسترسی به حمایت‌های عاطفی و اجتماعی از طرف اعضای خانواده کاهش می‌یابد که می‌تواند سلامت روان اعضا را تحت تأثیر قرار دهد. تغییرات در نگرش‌ها می‌تواند به تنوع در شکل‌گیری خانواده‌ها منجر شود و افراد از تجربیات یکدیگر یاد بگیرند و به ایجاد فضایی بازتر و پذیرا تر نسبت به تفاوت‌ها کمک کنند. خانواده‌ها می‌توانند به ترویج ارزش‌های جدیدی مانند احترام به تفاوت‌ها، همکاری و همیاری بیشتر بپردازند که می‌تواند به بهبود روابط خانوادگی کمک کند. تغییر نگرش‌ها و ارزش‌ها ممکن است با انتظارات اجتماعی موجود در تعارض باشد و این موضوع می‌تواند منجر به فشار اجتماعی بر روی خانواده‌ها شود. برخی از جوامع ممکن است به سختی با این تغییرات سریع سازگار شوند و فشارهای اجتماعی و فرهنگی می‌تواند باعث مشکلات در روابط خانوادگی شود. تحولات بنیادین خانواده در عصر ظهور نتیجه تغییرات در نگرش‌ها و ارزش‌ها هستند که تأثیرات عمیقی بر روی روابط خانوادگی داشته‌اند. این تغییرات به طور همزمان می‌توانند چالش‌ها و فرصت‌هایی را برای خانواده‌ها به وجود آورند. انحراف از ساختار سنتی خانواده و تغییرات در نگرش‌ها، می‌تواند باعث افزایش تنهایی و انزوا، کاهش صمیمیت و همکاری و در نتیجه آسیب به بنیان‌های خانواده شود. در عین حال، این تغییرات می‌توانند فرصت‌هایی جدید برای یادگیری و پذیرش تنوع‌ها فراهم کنند. به همین دلیل، توجه به این ابعاد و تلاش برای ایجاد تعادل میان ارزش‌های سنتی و مدرن در روابط خانوادگی، ضروری است.^۲

۵- تغییرات اخلاقی در روابط خانوادگی

عصر ظهور و تحولات بنیادین خانواده، تغییرات قابل توجهی در ارزش‌ها و اخلاقیات حاکم بر روابط خانوادگی ایجاد کرده است. این تغییرات، هم جنبه‌های مثبت و هم چالش‌هایی را به همراه دارند. در عصر ظهور، توجه به حقوق فردی و استقلال هر یک از اعضای خانواده افزایش یافته است. این امر منجر به روابطی مبتنی بر احترام متقابل، مشارکت و تساوی حقوق بین اعضا می‌شود. آگاهی بیشتر از حقوق انسانی و دسترسی به

^۱ محمدحسین، وحیدی، عصر ظهور و نقش آن در خانواده، گفتمان‌مهدوی، ۱۳۹۹، ص ۸۲

^۲ قائمی، علی، نظام حیات خانواده در اسلام، تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۷۳

اطلاعات و حمایت‌های قانونی، باعث کاهش موارد خشونت خانگی و سوء استفاده در خانواده‌ها شده است. با پیشرفت فناوری و گسترش ارتباطات، گفتگو و تبادل نظر بین اعضای خانواده در مورد مسائل مختلف زندگی افزایش یافته است. این گشودگی می‌تواند به درک بهتر و حل مشکلات کمک کند. در عصر ظهور، شاهد پذیرش بیشتر تنوع در الگوهای خانوادگی، گرایش‌های جنسی و سبک زندگی هستیم. این پذیرش می‌تواند منجر به افزایش مدارا و کاهش تبعیض در خانواده‌ها شود. برخی معتقدند که در عصر ظهور، ارزش‌های سنتی خانواده مانند احترام به بزرگترها، اطاعت از والدین و وفاداری به نهاد خانواده کمرنگ شده است. این امر می‌تواند منجر به تعارضات بین نسلی و کاهش استحکام روابط خانوادگی شود. تأکید بیش از حد بر حقوق فردی و استقلال می‌تواند منجر به خودخواهی، بی‌توجهی به نیازهای دیگر اعضای خانواده و تضعیف پیوندهای عاطفی شود. رسانه‌ها می‌توانند با ترویج الگوهای نامناسب رفتاری، ارزش‌های غیراخلاقی و سبک زندگی مصرف‌گرایانه، بر روابط خانوادگی تأثیر منفی بگذارند. تغییر در ارزش‌ها و نگرش‌ها، افزایش استقلال مالی زنان و سهولت دسترسی به طلاق، باعث افزایش آمار طلاق و جدایی در بسیاری از جوامع شده است. خانواده‌ها باید تلاش کنند تا ارزش‌های اخلاقی مشترکی مانند صداقت، همدلی، مسئولیت‌پذیری و احترام متقابل را در روابط خود تقویت کنند. اعضای خانواده باید زمان بیشتری را با یکدیگر بگذرانند، به گفتگو و تبادل نظر بپردازند و سعی کنند نیازهای عاطفی یکدیگر را برآورده کنند. آموزش مهارت‌های زندگی مانند مدیریت خشم، حل تعارض، ارتباط مؤثر و تصمیم‌گیری درست می‌تواند به بهبود روابط خانوادگی کمک کند. والدین باید بر محتوایی که فرزندان‌شان از طریق رسانه‌ها مصرف می‌کنند نظارت داشته باشند و آن‌ها را در برابر تأثیرات منفی رسانه‌ها واکسینه کنند. دولت و سایر نهادهای اجتماعی باید با ارائه خدمات مشاوره‌ای، آموزش‌های خانوادگی و حمایت‌های مالی، به تقویت نهاد خانواده کمک کنند. به طور خلاصه، تغییرات اخلاقی در روابط خانوادگی در عصر ظهور، مجموعه‌ای از فرصت‌ها و چالش‌ها را به همراه دارد. با آگاهی از این تغییرات و تلاش برای تقویت ارزش‌های اخلاقی، ارتباطات عاطفی و مهارت‌های زندگی، می‌توان از چالش‌ها کاست و از فرصت‌ها بهره‌مند شد.^۱

^۱ محمدجواد، چیت ساز، خانواده ایرانی و تحولات فرهنگی - اجتماعی، مقاله علمی پژوهشی، دو فصلنامه مسایل اجتماعی ایران، ۱۴۰۲، ص ۱۲۷

نتیجه گیری

عصر ظهور، که با پیشرفت‌های چشمگیر فناوری، تغییرات فرهنگی، و دگرگونی در ارزش‌ها و نگرش‌های اجتماعی مشخص می‌شود، تأثیرات عمیق و گسترده‌ای بر ساختار و کارکرد خانواده‌ها گذاشته است. در مجموع، عصر ظهور، به عنوان یک زمان تحول و دگرگونی، نیازمند توجه و آگاهی از تغییرات و تأثیرات آن بر خانواده‌ها است. با بهره‌گیری از فرصت‌ها، مقابله با چالش‌ها و حفظ ارزش‌های انسانی، خانواده‌ها می‌توانند نقش مهمی در شکل‌دهی به آینده‌ای پایدار و سالم ایفا کنند. در نهایت، سرمایه‌گذاری در تعلیم و تربیت خانواده‌ها و فرهنگ‌سازی در زمینه‌های مرتبط، می‌تواند به ایجاد محیطی حمایتی و مثبت برای نسل‌های آینده کمک کند.

منابع

قرآن کریم

- ۱- ابراهیم پور، داوود، بررسی نگرش نسبت به تفاوت ارزش های اجتماعی آنان با والدین در رابطه با خانواده، مطالعات جامعه شناختی، ۱۳۹۳
- ۲- چیت ساز، محمدجواد، خانواده ایرانی و تحولات فرهنگی - اجتماعی، مقاله علمی پژوهشی، دو فصلنامه مسایل اجتماعی ایران، ۱۴۰۲
- ۳- حاتم زاده، فرزاد، جلوه ای از فولکوریک حقوقی (حقوق در آیین مثل ها و اصطلاحات عامیانه). چاپ ۱. جنگل، ۱۳۹۲
- ۴- حسینی، محمدرضا، فرهنگ لغات و اصطلاحات فقهی. چاپ ۱. سروش، ۱۳۹۱
- ۵- راغب اصفهانی، محمد، مفردات راغب، انتشارات مرتضوی، قم، ۱۳۸۸
- ۶- ساروخانی، باقر، مقدمه ای بر جامعه شناسی خانواده، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۰
- ۷- سلیمانی پور، روح الله، شبکه های اجتماعی، فرصتها و تهدیدها. اطلاع رسانی و کتابداری، ره آورد نور، شماره ۷۴، ۴۹، ۴۷۷۹، ۴۱-۴۷۷۹
- ۸- شیخی، محمد-تقی، جامعه شناسی زنان و خانواده، تهران: انتشارات شرکت سهامی، ۱۳۸۲
- ۹- عباسی، محمدمهدی، تأثیر فناوری اطلاعات بر کیفیت زندگی خانواده، دانشگاه تهران، منبع سید، ۱۳۹۷
- ۱۰- عمید، حسن، فرهنگ عمید، انتشارات کبیر، تهران، ۱۳۷۵
- ۱۱- قائمی، علی، نظام حیات خانواده در اسلام، تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۷۳
- ۱۲- مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، تهران، اسلامی، ج ۵۲، ۱۳۸۶
- ۱۳- محمدی ری شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، عربی- فارسی، مترجم حمید رضا شیخی، قم دار الحدیث، ۱۳۸۷
- ۱۴- مطهری، مرتضی، قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ، تهران، صدرا، ۱۳۷۸
- ۱۵- معین، محمد، فرهنگ معین، انتشارات زرین، تهران، ۱۳۸۶
- ۱۶- مومن قمی، محمد، تسدید الاصول، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم، ج ۲، ۱۳۷۷
- ۱۷- نعمانی، ابی عبدالله محمد بن ابراهیم، الغیبه، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۹۷

۱۸- وحیدی، محمدحسین، عصر ظهور و نقش آن در خانواده، گفتمانمهدوی، ۱۳۹۹